

VOKIŠKI SKOLINIAI SENŪJŲ PRŪSŲ KATEKIZMUOSE

Zofija Stanevičienė

Vilniaus universitetas, Užsienio kalbų institutas, Vokiečių kalbos katedra,
Universiteto g. 5, LT-01122 Vilnius, Lietuva
El. paštas zofija@staneviciene.uki.vu.lt

XVI a. viduryje, kai katekizmai buvo verčiami į prūsų kalbą, pati prūsų kalba dėl maždaug du šimtus metų besitęsiančios dvikalbystės šiame krašte buvo gerokai paveikta vokiečių kalbos. Vokiečių kalbos interferencija akivaizdi ir gramatikoje, ir leksikoje. Straipsnyje nagrinėjami prūsų katekizmų tekstuose rasti vokiški skoliniai, jų fonetinė bei morfologinė adaptacija. Pateikiama šių skolinių chronologinė ir semantinė charakteristikos.

Reikšminiai žodžiai: vertimo kokybė, vokiški skoliniai, daiktavardiniai skoliniai, morfologinė adaptacija, bažnytiniai terminai.

DOI: 10.3846/1822-430X.2008.16.2.81-90

Įvadas

XVI a. viduryje į prūsų kalbą išversti trys katekizmai yra svarbiausi prūsų raštijos paminklai. Juos vertė lietuviškų raštų vertėjų M. Mažvydo ir B. Vilento amžininkai. Tačiau prūsiški vertimai, kaip vienbalsiai teigia prūsų kalbos tyrinėtojai, yra atlikti prastai. Juose apstu germanizmų, rašybos, morfologijos, sintaksės klaidų bei iškraipymų. Ar tai vertėjų kaltė, o gal paminėti dalykai galėtų būti traktuojami kaip XVI a. vidurio prūsų kalbos faktai?

Šiame straipsnyje analizuojami senųjų prūsų katekizmuose rasti vokiški skoliniai (skoliniai iš kitų prūsų kalbos paminklų į šį tyrimą neįtraukti). Šio straipsnio tikslas yra apžvelgti šių skolinių pasirodymo aplinkybes bei integraciją į prūsų kalbos sistemą. Tyrimui pasinaudota V. Mažiulio parengtais prūsų kalbos paminklų leidimais (Mažiulis 1966, 1981). Analizuojant skolinius, remtasi R. Trautmano, J. Endzelyno, V. Mažiulio bei V. N. Toporovo parengtais prūsų kalbos žodynais.

Pirmasis išsamesnę prūsų kalbos paminkluose esančių germanizmų analizę pateikė A. Briukneris (Brückner 1877: 196). Šiek tiek vėliau A. Briuknerio pateiktą vokiškų skolinių sąrašą patikslino ir papildė kalbininkas Prelvicas (Prellwitz 1891: 2–7). Įdomių ir vertingų pastabų apie vokiškų skolinių kilmę bei jų adaptaciją prūsų kalboje randame jau minėtų prūsų kalbos žodynų autorių darbuose. Leksinius prūsų kalbos kontaktus su germanų kalbomis nagrinėjo latvių kalbininkė D. Lele (Ле́ле 1982).

Tiriamąjo darbo analizė

Kryžiuočių ordinas į prūsų pasienį atsikraustė apie 1230 m. ir pradėjo žiaurų karą su prūsais, dar nespėjusiais sudaryti savo valstybės. Maždaug 1283 m. Ordinas baigė grobti baltų žemes tarp Vyslos ir Nemuno. XIII a. pabaigoje į Prūsų žemes ima plūsti vokiečių kolonistai,

kuriuos Ordinas privilegijuotai įkurdino miestuose ir kaimuose. Ordino raštų kalba buvo vidurinė vokiečių aukštaičių kalba (v. v. a.). Vokiečiai ateiviai, atsikraustę į prūsų žemes, buvo kilę iš įvairių vietovių ir kalbėjo skirtingais vokiškais dialektais. Apibendrintai galima teigti, kad prie jūros įkurtuose miestuose apsigyveno vokiečiai žemaičiai, o toliau nuo jūros nutolusiuose miestuose įsikūrė vokiečiai aukštaičiai. Į Sembos pusiasalį, kur buvo parengti prūsiški katekizmai, atsikraustę vokiečiai daugiausia kalbėjo vokiečių žemaičių dialektais (Ziesemer 1924: 111). Ordino pareigūnai (vokiečiai) paprastai nemokėjo ir nesimokė prūsų kalbos ir su vietos gyventojais kalbėjosi vertėjų padedami. „Autochtonų prigimtoji kalba buvo ignoruojama įkuriant Ordino pilis, miestus, miestelius. Ankstyvesnės žymesnės vietovės gavo vokiškus vardus, kad niekas neprimintų buvusių to krašto gyventojų. Jeigu kartais buvo paimamas vietinis pavadinimas, jis dažniausiai buvo tiek pakeistas, jog jo kilmę buvo sunku suprasti. Tik vėlesniais laikais, užkariautojų siautėjimui kiek apimus, greitosiomis nesurandant vokiško pavadinimo, buvo grįžtama prie vietinių vardų ir pavadinimų“ (Anysas 1968: 290). Galima teigti, kad su Prūsų žemių pavergimu prasidėjo iš pradžių lėtas, tačiau pamažu vis stiprėjantis ir intensyvėjantis vokiečių kalbos elementų skverbimosi į prūsų kalbą procesas, kuris lingvistikoje vadinamas kalbų interferencija.

1495 m. kryžiuočių ordino magistras Albrechtas pasiskelbė pirmuoju Prūsijos kunigaikščiu ir buvo aistringas reformatorius. Jo iniciatyva Martino Liuterio mokslas pradėtas skelbti visiems Prūsijos krašto gyventojams. Tačiau naujajai religijai plisti trukdė vietos gyventojams nesuprantama (vokiečių) kalba. Bažnyčiose vokiečių dvasininkų per vertėjus sakomus pamokslus prūsai sunkiai tesuprato. Todėl kunigaikščio Albrechto nurodymu prūsams buvo pradėtos rengti knygos jų gimtąja kalba.

1545 m. Karaliaučiuje Hanso Veinreicho spaustuvė kunigaikščio Albrechto lėšomis išleido Pirmąjį prūsų katekizmą *Catechismus jn*

preußnischer sprach und dagegen das deüdsche. Išspausdintų egzempliorių skaičius labai nedidelis. Katekizmo vertimas atliktas Sembos tarme. Vertėjas nežinomas. Pirmoji laida nepatenkino katekizmui keliamų reikalavimų ir dar tais pačiais metais ta pati spaustuvė išspausdino Antrąjį, pataisytą, katekizmą *Catechismus jn preußnischer sprach gecorrigiret und dagegen das deüdsche*. Kaip nurodyta leidinio pratarmėje, jį parengti padėjo „ne vien labai patyrę kaimo vertėjai, bet ir šitą kalbą suprantantys žmonės, kurių dalis nuo mažumės iš tėvų prūsiškai kalbėti, o vėliau ir vokiškai bei lotyniškai išmoko“ (Mažiulis 1981: 82). Vertėjų pavardės niekur nenurodytos. Antrojo katekizmo kalba šiek tiek skiriasi nuo pirmojo. Antrasis katekizmas parašytas ne vienos kurios parapijos šnektą, o iš įvairių Sembos tarmių sudaryta „bendrasembiška“ šnektą (Gerullis 1922: 267).

Kadangi abu pirmieji katekizmai buvo pernelyg mažos apimties, be to, su daugybe netikslumų, tai praėjus keletui metų kunigaikščio Albrechto įsakymu į prūsų kalbą pradėtas versti Martino Liuterio Mažasis katekizmas (*Enchiridionas*). Šis darbas buvo patikėtas Sembos pusiasalyje esančios Pabėčių parapijos pastoriumi Abeliui Viliui, savo pastoracinę veiklą Pabėčiuose pradėjusiam 1548 m. (Forstreuter 1981: 299). Teologinį išsilavinimą Vilis greičiausiai gavo Karaliaučiuje, nes sąrašuose tarp pirmųjų Karaliaučiaus universiteto studentų yra užregistruotas kažkoks Abel Wild iš Karaliaučiaus (Erler 1910: 2). Kadangi vardas Abelis tuose kraštuose buvęs palyginti retas, tai galbūt galima manyti, jog tai ir buvęs Abelis Vilis. Trečiąjį katekizmą pavadinimu *Enchiridion. Der kleine Catechismus Doktor Martin Luthers/ Teutsch und Preussisch* 1561 m. išleido Karaliaučiuje veikusi Johano Daubmano spaustuvė.

Užaugęs tarp prūsų, šnekamąją kalbą Vilis, matyt, mokėjęs neblogai, tačiau jis, be abejo, nepasižymėjo tokiais filologiniais gabumais, kaip jo amžininkas Martynas Mažvydas, išvertęs katekizmą į lietuvių kalbą. Katekizmą versti Viliui padėjęs bažnytinis vertėjas (tulka) Paulius Mėgotas, laisvasis valstietis iš Bigyčių

prie Griunhofo, kuris, kaip viename laiške teigė pats Vilis, „lyginant su kitais ypač gerai moka šią kalbą ir tam nuo dievo turi ypatingų gabumo malonių“ (Mažiulis 1981: 242–245). Savo užduotį Vilis, matyt, supratęs, kaip paprasčiausią vokiškų žodžių pakeitimą prūsiškais. Bernekerio (Berneker 1896: 99) manymu, vertimo procesas buvęs matyt toks: Vilis žodis po žodžio klausė, o prūsas atsakinėjo kaip pakliuvo, vieną kart teisingai, kitą kart neteisingai, todėl ir vertimo kalba kiekvieno prūso ausiai turėjusi skambėti barbariškai.

To meto prūsų kalbos būseną labai tiksliai yra apibūdinęs P. fon Bolenas: „Katekizmai parašyti tuo metu, kai kalbos karkasas jau buvo suardytas. Dar gerokai anksčiau į šią kalbą įsibrovė kai kurie svetimi žodžiai bei svetimos formos, spartinę kalbos irimą ir susidėvėjimą, mums aiškiai matomą iš spausdintų raštų, kurie jau nebeperteikia pirmykščio kalbos pavidalo“ (von Bohlen 1827: 711–712).

Trautmanas (Trautmann 1910: XV–XVI), tyrinėdamas prūsų kalbos leksiką, pastebėjo, kad germaniški skoliniai į prūsų kalbą bus patekę ne vienodu metu ir ne vienodais būdais. Įvairiuose prūsų kalbos šaltiniuose rastus germanų kilmės skolinius jis skirsto į 4 grupes. Pirmoms dvioms grupėms jis priskiria senuosius germaniškus skolinius, patekusius į prūsų kalbą III a. ryšių su gotais metu bei vėlesniaisiais amžiais iš senosios vokiečių aukštaičių kalbos. Trečią grupei Trautmanas priskiria iš viduriniojo periodo vokiečių aukštaičių ir vokiečių žemaičių kalbų skolinius, patekusius į prūsų kalbą jau gerokai vėlesniais amžiais. Ketvirtąją grupę sudaro skoliniai iš ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių kalbos. Kai kuriais atvejais, pabrėžia autorius, tikslią skolinių kilmę nurodyti yra sunku.

Prūsiškuose katekizmuose rastus vokiškų skolinius chronologiniu ir kilmės požiūriais galima būtų priskirti dviem pastarosioms grupėms: 1) skoliniai iš vidurio vokiečių žemaičių ir vidurio vokiečių aukštaičių kalbų ir 2) skoliniai iš naujosios vokiečių aukštaičių kalbos. Šis skirstymas nėra labai tikslus, nes dėl kai kurių žodžių kilmės tarp kalbininkų nėra vienodos

nuomonės. Toliau straipsnyje aptariamos šios dvi skolinių grupės.

1. Skoliniai iš vidurinės vokiečių aukštaičių ir vidurinės vokiečių žemaičių kalbų

arcan „Archa (Arche) – arką (Nojaus laivas)“ (*ēn stan swintan Arcan III.121.6. – in der heiligen Arche*); Pr. *arcan* – subst., acc.sg.fem. yra iš v. v. a. arba v. v. ž. *arke*, kuris kildinamas iš lot. *arca* (Trautmann 1910: 302, Toporov 1975: 104).

biskops „Bischoff – vyskupas“ (*Ains Biskops turei niebwinūts būton III.87.1. – Ein Bischoff sol unstrefflich sein; Steimans Biskopins III.85.23. – den Bischoffen*); Pr. *biskops* – subst. (o-kamienis), nom.sg.masc.; *biskopins* – acc.pl.masc. Dėl šio žodžio kilmės tarp kalbininkų yra skirtingų nuomonių. Trautmanas (Trautmann 1910: 312) jį priskyrė prie lenkiškų skolinių. Tačiau pr. *biskops* gali būti skolinys tiek iš lenk. *biskup*, tiek ir iš v. v. ž. *bischof* (Endzelins 1943: 151; Mažiulis 1988: 144).

ensus „vmb sonst (umsonst) – veltui“ (*Beggi stai ni pīdai stan kalbian ensus III.89.25 – Denn sie tregt das Schwerdt nicht vmb sonst*; Pr. *ensus* – adv. Bernekeris (Berneker 1896: 210), o vėliau Toporovas (Toporov 1979: 53) pr. *ensus* siejo su rus. *bcye*. Becenbergeris (Bezenberger 1898: 305) mano, kad pr. *ensus* greičiausiai bus kilęs iš v. v. ž. *umme sus* „umsonst – veltui“. Žr. dar (Trautmann 1910: 329, Mažiulis 1988: 275–276).

höftmannin „Heubtleuten (sg.: Hauptmann) – seniūnų“ (*Sta bousei stesmu Waldniku kāigi stesmu Aucktimmien ader stesmu Höftmannin III.91.26. – Es sey dem Könige als dem Obersten oder den Heubtleuten*). Pr. *höftmannin* – subst., acc. sg. masc., iš v. v. ž. *hövetmann* (Trautmann 1910: 345, Endzelins 1943: 182, Mažiulis 1988: 428). Šiame žodyje randame dvi prūsų kalbai svetimas fonemas: *f* ir *h*.

kāupiskan „handel – prekybą“ (*adder wargasmu kāupiskan prēmians pidimai III.33.11 – oder bösem handel ahn vns bringen*). Pr. *kāupiskan* subst., acc. sg. fem. yra priesagos – *isk* – vedinys iš subst. *kaupa – „prekė, pirkiny“). Trautmanas (Trautmann 1910: 354)

ir Endzelynas (Endzelins 1943: 191) pr. *kāupiskan* sieja su gotų *kaupon*. Mažiulio manymu, pr. *kāupiskan* savo šaknimi yra, matyt, nesenas germanizmas – skolinys iš XIII–XV a. vok. dialektų (Mažiulis 1993: 146).

keiserin „Keyser – kaizerj, ciesorių“ (*Dāiti stesmu Keiserin ka steisei Keiserin ast III.91.2. – Gebet dem Keyser was Keysers ist*). Pr. *keiserin* subst., acc.sg.masc., iš kurio galima atstatyti o-kamienę nom.sg.masc. formą, pr. *keizers. Trautmanas (Trautmann 1910: 355) šį žodį kildina iš v. v. a. arba v. v. ž., Mažiulis (1993: 150–151) mano, kad pr. *keizers turbūt yra iš vok. žemaičių dialektų.

paps „Pfarherr (Pfarrer) – klebonas“ (*Stas Paps adder Crixtnix billē III.111.5. – der Pfarherr oder Teufer spreche; Steimans Biskopins Pappans bhe Preddikerins III.85.23. – den Bischoffen Pfarherrn und Predigern*). Pr. *paps* – subst. (o-kamienis), nom.sg.masc.; *pappans* – dat.pl.masc. Kaip mano Trautmanas (Trautmann 1910: 390) bei Endzelynas (Endzelins 1943: 219), šis žodis greičiausiai yra skolinys iš v. v. ž. *pape*, nors pr. *paps* gali būti ir skolinys iš lenk. *pop* (Mažiulis 1996: 223).

penningans „Gelt (Geld) – pinigų“ (*noūson Tawischas penningans bhe labban ni immimai III.33.9. – unsers nechsten Gelt noch Gut nicht nemen*). Pr. *penningans* – subst. acc.pl.masc., suponuojama o-kamienį pl. tantum. Iš v. v. ž. *peninge* (Trautmann 1910: 393, Endzelins 1943: 222, Mažiulis 1996: 253).

predickerins, preddikerins „Pfarherr, Prediger – klebonas, pamokslininkas“, (*prastans Predickerins III.17.13. vor die Pfarherr, Steimans Biskopins Pappans bhe Preddikerins III.85.24. – den Bischoffen Pfarherrn unnd Predigern*). Pr. *predickerins* – subst., acc.pl.masc. Nom.sg. galėtų būti io-kamienis pr. *predikeris arba o-kamienis *predikers*. Iš v. v. ž. *prediker* (Trautmann 1910: 409, Mažiulis 1996: 346).

preddikausnan „Predig (Predigt) – pamokslą“ (*kai mes stan preddikausnan bhe swaian girdan ni perweckammai III.29.13. – das wir die Predig und sein wort nicht verachten*). Pr. *preddikausnan* – sufikso – *snā* – vedinys iš pr.*

predikautvei „pamokslauti“, kuris yra skolinys iš v. v. ž. *prediken* (Trautmann 1910: 409, 1943: 234, Mažiulis 1996: 346).

reide, reidei „gern – „noriai“ (*reide klausē-mai bhe mukinnimai III.29.14. – gern hören und fleissig lernen; bhe reidei labban segit III.55.11. – und gern wolthun*). Pr. *reide* adv. yra skolinys iš v. v. ž. *reide* (Trautmann 1910: 414, Endzelins 1943: 238, Mažiulis 1997: 19).

reisan „mal (Mal) – kartą“ (*kai as ainan reisan klantiuns III.69.25. – das ich ein mal gefluchtet; beggi niaintonts ast ainontinreisan swaian subban mensan dergēuns III.103.17. – denn niemandt hat jemal sein eigen fleisch gekostet*), Pr. *reisan* – subst. (a-kamienis), acc.sg.fem. iš v. v. ž. *reise* (Trautmann 1910: 414, Mažiulis 1997: 20). Šalia *reisan* du kartus verčiant vok. *ein mal* pavartotas prūsiškas atitinkmuo: *warst: ainawārst III.69.27.; aina warst III.69.27. adv. lie. „vienąkart“*, atsiradęs matyt iš samplaikos **ain-* „vienas“ + **varst-* „kartas“.

reckenausnan „Rechenschaft – atsiskaitymą“ (*quai stwi reckenausnan pēstan dāt tur III.89.12. – die da Rechenschaft dafür geben sollen*). Pr. *reckenausnan* subst., acc.sg.fem. yra priesagos -*sna-* vedinys iš verb. (inf.) pr. *reckenau-tvei, „skaičiuoti“, o šis vedinys yra iš v. v. ž. *rekenen* (Trautmann 1910: 414, Endzelins 1943: 238, Mažiulis 1997: 20).

skūdan, schkūdan „schaden – žala“ (*as-mai pertenniūns bhe skūdan dāuns seggit III.69.2 – Habe verseumet und schaden lassen geschehen; ni ainan schkūdan bhe wargan seggēmai III.31.13. – keinen schaden noch leide thun*). Pr. *skūdan, schkūdan* subst. (a-kamienis), acc.sg.fem. Kildinamas iš v. v. ž. *schade* (Mažiulis 1997: 125–126).

tapali „tafel – lentelė“ (*Stai Buttas Tapali Deli billisna III.85.16-17. – Die Hautafel etlicher Sprüche*). Pr. *tapali* subst. (ē-kamienis), nom.sg.fem. Iš v. v. a. *tafel* (Trautmann 1910: 316, Mažiulis 1988: 168).

tols „Zol (Zoll) – muitas“ (Tollin kasmu stas Tols perlānki III.91.10 – Zol dem der Zol gebürt). Pr. *tols* – subst., nom.sg.masc., tollin – acc.sg.masc. Skolinys iš v. v. ž. *tol* (Trautmann 1910: 414, Endzelins 1943: 238, Mažiulis 1997: 196).

wijnan „Wein – vyną“ (*Po stesmu geitin bhe wijnan III 73.16. – unter dem Brodt und Wein*). Pr. *wijnan* subst., acc.sg.masc. Trautmanas (Trautmann 1910: 426) nurodo, kad pr. *wijnan* yra vokiškos kilmės žodis. Endzelynas (Endzelins 1943: 274) pr. *wijnan* kildina iš v. v. ž. *win*.

Šios grupės skoliniai galėjo patekti į prūsų kalbą jau XIV–XV a., tada, kai prūsų žemėse įsikūrė vokiečiai kolonistai. Vidurinės vokiečių žemaičių (v. v. ž.) kalbos žodžiai kelią į prūsų kalbą skynėsi per šnekamąją kalbą, nes, kaip jau minėta, didžiuma Sembos pusiasalyje gyvenusių vokiečių kalbėjo vokiečių žemaičių dialektais. Vidurio vokiečių aukštaičių (v. v. a.) kalbos žodžiai greičiausiai plito per Ordino raštus. Visi išvardyti skoliniai yra rasti Trečiame katekizme, Pirmame ir Antrame katekizmuose šio laikotarpio skolinių neužfiksuota.

Semantiniu požiūriu šios grupės skoliniai bei jų vediniai priklauso įvairioms teminėms grupėms:

- asmenys užimantys tam tikrą postą: *höfft-mannin* „seniūnas“, *keiserin* „kaizeris, ciesorius“;
- asmenys, besidarbuojantys religinėje sferoje: *biskops* „vyskupas“, *paps* „klebonas“, *predickerins* „klebonas, pamokslininkas“, *preddikausnan* „pamokslas“;
- prekybinės bei socialinės sferų realijos: *penningans* „pinigai, tols „muitas“, *kau-piskan* „prekyba“, *reckenausnan* „atsiskaitymas“, *skūdan* „žala“;
- gėrimai: *wijnan* „vynas“;
- namų apyvokos daiktai: *tapali* „lentelė“.

Prūsiškų atitikmenų šios grupės žodžiams katekizmuose nerasta, išskyrus vok. *Mal* „kartas“ vertimą, kai šalia skolinio *reisan*, verčiant vokišką, žodžių junginį *ein mal* vartojamas ir savas žodis pr. *wārst*, *warst* „kartas“.

Visi šios grupės skoliniai yra fonetiškai adaptuoti, išskyrus *höfft-mannin*, kur randame svetimas prūsų kalbai fonemas: *h*, *f*. Daiktavardiniai skoliniai turi prūsiškas linksnių galūnes: Pvz.: *biskop-s* (nom.sg. masc), *biscop-ins* (dat. pl.masc.), *pap-s* (nom.sg.masc.), *tapal-i* (nom.sg.fem.), *höfft-mann-in* (acc.sg.masc.), *keiser-in*

(acc.sg.masc.), *wijn-an* (acc.sg.masc.), *reis-an* (acc.sg.masc.), *skūd-an* (acc.sg.fem.), *penning-ans* (acc.pl.masc.) *predicker-ins* (acc.pl.masc.) ir gali būti priskirti atitinkamoms kaitybinėms paradigmoms: pvz.: *o* – kamieniai: *biskop-s* – *biskop-ins*, *pap-s* – *papp-ans*, *io*-kamieniai: *reis-an*, *arc-an*, *ē*-kamieniai: *tapal-i*. Žodžiai *kāupiskan*, *preddikausnan*, *reckenausnan* yra prūsiškų priesagų *-isk-* ir *-snā-* vediniai iš vokiškų skolinių. Šios grupės skoliniai užpildė leksines ir semantines spragas, atsiradusias susiformavus naujiems socialiniams santykiams. XVI a. jie tikriausiai jau buvo įsitvirtinę vartosenoje ir kalbos vartotojų buvo suvokiami kaip savi.

XV a. valdžios raštai prūsiškuose regionuose daug kur pradedami rašyti ankstyvąja naująja vokiečių aukštaičių kalba (Frühneuhochdeutsch), kuri vėliau ypač sparčiai plito su Reformacijos judėjimu (Ziesemer 1924: 113). Taigi XV–XVI a. prūsų kalba pasipildė naujais skoliniais.

2. Skoliniai iš ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių kalbos

...**aber** „aber – bet“ – „*Kas aber nidruwe stas wirst proklantitz I.11.16. – wer aber nicht gleübet der wird verdampft*). Vokiškas žodis prūsiškame tekste. Šią svetimybę randame tik Pirmame katekizme. Antrame katekizme to paties vok. teksto žodis vok. *aber* visai neverstas. Trečiame katekizme vok. *aber* verčiamas iš vok. dialektų paskolintu *adder*, *ader*.

ader, **adder** „oder, aber – arba, bet“ (*ader katanassen asch I.7.7 – oder alles was sein ist; adder katanassen hest II.7.7 – oder alles was seyn ist; adder wargan girsnan tickinnimai III.35.1–2 – oder bösen leümut machen; adder mes madlimai enschan madlin III.53.6 – aber wir bitten in diesem Gebet*); šis žodis pavartotas visuose trijuose katekizmuose. Trečiame katekizme yra užfiksuoti 23 atvejai, kai šiuo žodžiu verčiamas vok. *oder* „arba“ ir 19 atvejų, kai verčiamas vok. *aber* „bet“. Pr. *ader*, *adder* kildinamas iš Rytprūsiuose paplitusio vokiečių dialekto, čia *adder* reiškia „arba, bet“ (Trautmann 1910: 296, Endzelins 1943: 137, Mažiulis 1988: 48).

falsch „falsch „falšyvai – (apgaulingai)“ (*Thou ny tur falsch widekausanan waitiatun I.5.21. – Du solt nicht falsch gezeügnis reden*). Vokiškas žodis prūsiškame tekste. Antrame ir trečiame katekizmuose atitinkamos vietose vok. *falsch* išverstas pr. *reddi* II 5.21, *redde* III 33.5 „apgaulingai“.

gruntan „grund (Grund) – pamatą“ (*is kawijdsmu gruntan Deiwūtiskan peisālin III.111.13. – aus was grund Götlicher Schrift*). Pr. *gruntan* – subst. (acc.sg.masc.) yra iš vok. *grunt* (Trautmann 1910: 243, (Endzelins 1943: 181, Mažiulis 1988: 417–418).

gewinna „(sie) arbeiten – (jie) dirba, darbuojasi“ (*quai stwi gewinna en girdan bhe stan mukinsnan III.87.27. – die da arbeiten im Wort unnd inn der Lehre; quai ēnwans gewinna III.89.6. – die an euch arbeiten*). Pr. *gewinna* – praes. 3.pl. Dėl šio žodžio kilmės yra kelios skirtingos nuomonės. Trautmanas (Trautmann 1910: 338) ir Mažiulis (Mažiulis 1988: 380) mano, kad pr. *gewinna* yra skolinys iš vok. *gewinnen* „užsidirbti“. Endzelynas (Endzelins 1943: 177) šį žodį sieja su lat. *dziew-at*, o Šmolstygas (Schmalstieg 1974: 185) su liet. *gyventi*.

gāntsan „ganz – visą“ (*stēismu gāntsan swītan III.115.7. – der gantzen Welt; stesse gāntsas swītas III.115.10 – der gantzen Welt*). Pr. *gāntsan* – adj. acc.sg.masc.; *gāntsas* – gen.sg.masc. Iš vok. *ganz.*, Trečiame katekizme vok. *gantze* dar yra išverstas ir prūsiškais žodžiais: *postippin III.45.15.* bei *pilnan III.69.16.* Be to visuose trijuose katekizmuose vartojamas pr. *wissa* „visa, visi“, kuriuo paprastai verčiamas vok. *alle*.

gantzei „gantz (ganz) – vis(išk)ai“ (*Mes madlimai tien gantzei poklusmingiskan III.133.1. Wir bitten dich gantz gehorsamlich*), adv.

jungkfrauen, jungprawan, Jumprawan, iumprawan, „jungkfrauen (Jungfrau) – mergelė“ (*assastan jungkfrauen Marian I.7.15 – Geborn von Maria der jungkfrauen; aesestan jungprawan Marian II.7.15 – von Marian der jungkfrauen; esse stan Jumprawan Marian III.41.24 – von der Jungfrauen Marian; esse stan skjistan iumprawan Marian III.127.10. – von*

der jungkfrauen Maria), subst. acc.sg.fem. Pr. *junkprawan* yra skolinys iš vok. *Jungfrau*. Pirmame katekizme randamas vokiškas šio žodžio parašymas *jungkfrauen*, kuris Antrame katekizme pataisytas į *jungprawan*. Trečiame katekizme vartojama pr. *iumprawan*, kilusi iš Rytprūsių vokiečių dialektų, kur dažniau buvo tariama *Jumfrau* (Mažiulis 1993: 54). Pabrėžtina, kad katekizmuose šis žodis pavartotas tik religinio konteksto reikšme. Visuose trijuose katekizmuose yra vartojamas pr. *mergu, mergan* „mergina“, kuriuo verčiamas vok. *Magdt* „merga, tarnaitė“.

kelchs, keltis „Kelch – taurė“ (*schis kelchs ast sta nawans Testament I.13.17. – dieser kelch ist das neue Testament; Sis keltis aest stae neuwenen Testamenten II.13.17.; sten kelkan I.13.13; II.13.13. – den Kelch; immats dijgi stan Keltin III.75.7. – nam Er auch den Kelch*). Pr. *kelchs, keltis* – subst. nom.sg.masc., *kelkan, keltin*, – acc.sg.masc. Iš vok. *Kelch*. Į akis krenta dvi galimos kaitybinės paradigmos: *kelchs – kelkan* (o-kamienė) ir *keltis – keltin* (i-kamienė) (Топоров 1980: 308–309).

kīrki – „Kirche – bažnyčia“ (*Steisei kīrki swaise mārtan III.109.10. – und der Kirchen seiner Braut; kai tu twaias kīrkis etniwingiskai islāiku III.131.16 – das du deine Kirche genedig-lich erheltest; Ainan swintan krixstianiskan kīrkin I.9.7. – Ein heylige Christliche kirche; Aynan swyntan krichstianisquan kīrken II.9.7. – Ein heylige Christliche kirche; ainan Swintan Crist āniskan kījrkīn III.45.4. – eine heylige Christliche Kirche*). Pr. *kīrki* – subst. nom.sg.fem.; *kīrkis* – gen.sg (fem.), *kīrkin, kījrkīn, kīrken*. – acc.sg. (fem.). Iš vok. *Kirche* „bažnyčia“. Šis žodis pavartotas visuose trijuose katekizmuose (Trautmann 1910: 358, Mažiulis 1993: 194).

murrawuns „gemurret – niurnėjęs, murmėjęs“ (*Prieki maian waispattin murrawuns III.69.5. – Wider meine Frawe gemurret*). Iš vok. *murren* (Trautmann 1910: 380, Mažiulis 1996: 160).

pastauton „fasten – pasninkauti“ (*Pastauton bhe kērmēnēniskai sien pogattawin III.77.11. – Fasten und Leiblich sich bereyten*),

inf. Pr. *pastautwei greičiausiai yra vedinys iš vok. *fasten*, „pasninkauti“, o ne iš lenk. *poscic*. (Endzelins 1943: 220, Mažiulis 1996: 229).

russas „Rosses – žirgo“ (*en stessei spartisku steiseisei russas* III.85.6 – *an der sterke des Rosses* III.84.4-5.), subst. gen.sg.masc. Iš vok. *Ross* „žirgas“ (Trautmann 1910: 416, Mažiulis 1997: 34).

retenikan „Heylandt (Heiland) – išganytoją“, *pra Jesum Christum nouson Retenikan* III.63.7. – *durch Jesum Christ unsern Heylandt; bhe einesmu Rettēnikan Jesu Christu* III.131.18. – *vnd einigen Heilandt Jhesu Christo.*) Pr. *reteniks subst.acc.sg.masc. yra priesagos *-enika- vedinys iš verb. vok. *retten* „gelbėti“ (Mažiulis 1997: 20–21). Trečiame katekizme vok. *Heiland* du kartus yra išverstas prūsišku žodžiu: *pagalbenix*, III.103.24; *pagalbenikan* III.91.19. „*pagelbėtojas (išganytojas)*“. Su vok. *retten* siejami du būdvardiniai vediniai: **retīweniskan** „heilsame – išganingą“, adj. acc.sg., priesagos *-isk- vedinys iš adj. *retīwen-* „gelbstintis“, kuris yra sudurtinės priesagos *-īwen-* vedinys iš verb.vok. *retten* „gelbėti“ ir **rettīwingiskan** „heilsame – išganingą“, adj. acc.sg., kuris yra priesagos *-isk-* vedinys iš adj. **retīving-* „gelbstintis“, o šis yra sudurtinės priesagos *-īving- vedinys iš verb. vok. *retten* „gelbėti“ (Mažiulis 1997: 21).

stūndiks „stündlein – valandėlė“ (*kaden nouson stūndiks perēit* III.57.9. – *wenn unser stūndlein kompt*), subst. nom.sg.masc. Priesagos *-ik-* vedinys iš pr.*stūndē, kuris yra iš vok. *Stunde* „valanda“ (Mažiulis 1997: 163).

...**surgaut** „sorgen – rūpintis“ (*Stas niturri surgaut* III.69.21. – *der soll nicht sorgen*), inf. Iš vok. *sorgen* (Endzelins 1943: 259, Mažiulis 1997: 169). Trečiame katekizme rasti du šio žodžio vediniai: priesagos *per-* vedinys **persurgai** „versorget (versorgt) – aprūpina“ ir priesagos *-ing-* vedinys **surgawingi** (antrasis sandas sudurtinio daiktavardžio *dūsaisurgawingi* „Seelsorgern – siela besirūpinantys“).

wēraui „wehret (währen) – tęsiasi“ (*Swaia labbisku wēraui Enprābutskan* III.85.2. – *seine Güte wehret ewiglich*), praes. 3 sg. suponuoja verb. (inf.) pr. *vērau-tvei „tęstis“, kuris yra priesagos *-au- vedinys iš vok. *währen* (Mažiulis 1997: 230).

werts „werd (wert) – vertas“ (*ast swaise ālgas werts* III.87.18 – *ist seines lohns werd; dwigubbus teisis werts* III.87.26 – *zwifacher Ehren werdt; beggi mes asmai steison niaines-sa wertei* III.55.5. – *denn wir sind der keines werdt*). Pr. *werts* adj. nom.sg.masc., *wertei* nom.pl.masc. Iš vok. *wert*. Trečiame katekizme rasti 2 būdvardiniai šio žodžio vediniai: priesagos *-inga- vedinys **wertings** „wirdiger (würdiger) – vertingas“ ir priesagos *-īvinga- vedinys **wertiwings** „würdiglich (würdig) – vertas“, iš kurio pasitelkus priesagą *-isk- dar sudarytas ir daiktavardinis vedinys **wertiwingskan** „würdigkeit (Würdigkeit) – vertingumas“.

Semantiniu požiūriu tarp antrosios grupės skolinių vyrauja žodžiai, susiję su religine sritimi: *kirki, kelchs, iumprawan, postauton, retenikan*. Daiktavardinius ir būdvardinius skolinius galima priskirti atitinkamoms kaitybinės paradigmoms. Pvz., o-kamieniai: *gruntan, russas, a-* kamieniai: *jungprawan, ē-* kamieniai: *kirki*. Kai kuriais atvejais pastebimas kaitybos nesistematiškumas. Pvz., šalia *kelks, kelkan* yra rastos lytys *kelkis, kelkin*, todėl sunku tiksliai nustatyti, kuriai kaitybinei paradigmai priklauso užfiksuotos formos. Veiksmažodiniai skoliniai yra gavę prūsiškų veiksmažodžių darybines ir kaitybines morfemas: *gewinna* (3. praes.), *werrai* (3. praes.), *surgaut* (inf.), o prievieksminis skolinys *gantz-ei* – prūsišką prievieksminę morfemą *-ei*. Rasti kelių skolinių prūsiškų priesagų vediniai: *retenikan, retīweniskan, rettīwingiskan, surgawingi, wertings, wertiwings* bei vienas priešdėlio vedinys: *persurgai*.

Lyginant su Pirmuoju katekizmu, Antrojo ir Trečiojo katekizmų vertėjai padarė keletą pataisymų. Versdami vok. *aber, falsch ir jungkfrauen* (pirmojo katekizmo vertėjas juos paprasčiausiai perkėlė į prūsišką tekstą), jie bandė ieškoti tinkamesnių variantų: vok. *falsch* išverstas pr. *reddi, redde*, vok. *aber* Antrojo katekizmo vertėjai neišvertė, o Trečiajame katekizme šis žodis verčiamas, matyt, jau plačiai paplitusiu vokišku skoliniu *ader, adder*. Pirmojo katekizmo vok. žodis *jungkfrauen* Antrajame katekizme pataisytas į *jungprawan*, o Trečiajame katekizme

į *Jumprawan*, kuris buvo vartojamas Rytprūsių vokiečių dialektuose ir prūsams jau nebeatrodė toks svetimas. Greta kai kurių skolinių Trečia-me katekizme yra vartojami ir savi atitikmenys: vok. *gantzen* išverstas ne tik skoliniu *gāntsan*, bet ir prūsiškais žodžiais: – *postippin*, *pilnan*. Vok. *Heiland* yra verčiamas ne tik vediniu iš vok. *retten*: *retenikan*, *rettēnikan*, bet ir prūsišku žodžiu *pogalbenix*. Skolinys *jungprawan*, *Jumprawa* ir prūsiškas žodis *mergu*, *mergan* katekizmuose vartojami diferencijuotomis reikšmėmis: *jumprawa* reiškia „mergelė“ (mergelė Marija), o pr. *mergu*, *mergan* – merga, tarnaitė.

Kadangi lenkų bažnyčios įtaka ėmė reikštis daug anksčiau negu vokiškos, tai didžiumą ankstyvosios prūsų religinės terminologijos sudarė daugiausia lenkiški skoliniai (Milewski 1947: 56). Tačiau ypač prieš Ordino sekuliarizaciją dvasininkai bus kaišioję bažnytinius lotynų žodžius tiek į savo (vokiečių), tiek į prūsų kalbą (Mažiulis 1988: 72), todėl tuo laikotarpiu į prūsų kalbą per vokiečius pateko nemažai lotynų (o gal graikų) kilmės žodžių. Per vokiečius į prūsų kalbą bus patekę šie katekizmuose rasti lotynų ir graikų kilmės bažnytiniai terminai: *altari* III.73.9, *altars*.72.12–13. „altorius“ iš vok. *Altar*; *engels* III.79.19, III.81.19. „angelas“ iš vok. *Engel*; *Ebangelion* III.87.20, *Euangelion* III.45.12 „evangelija“ iš vok. *Evangelium* (*Euangelium*); *euangelistai* III.73.21. – „evangelistai“ – iš vok. *Evangelisten*; *Sacraments* III.59.1., *Sacramentan* III.109.9. „sakramentas“ iš vok. *Sacrament*; *Testaments* III.75.10. „testamentas“ iš vok. *Testament*.

Sutrumpinimai

I – Pirmas iš prūsų katekizmas

II – Antras iš prūsų katekizmas

III – Trečias iš prūsų katekizmas

v. v. a. – vidurinės vokiečių aukštaičių (kalbos) – mdh.

v. v. ž. – vidurinės vokiečių žemaičių (kalbos) – mnd.

Išvados

1. Istoriniai įvykiai liudija, kad katekizmai į prūsų kalbą buvo verčiami įsigalėjusios dvi-kalbystės sąlygomis.
2. Kilmės ir chronologiniu atžvilgiu galima išskirti dvi didesnes skolinių grupes: skolinius iš vidurinės vokiečių aukštaičių ir vidurinės vokiečių žemaičių kalbų, patekusių į prūsų kalbą pirmaisiais kolonizacijos šimtmečiais (XIII–XIV a.) bei skolinius iš ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių kalbos (XV–XVI a.).
3. Semantiniu požiūriu pirmosios grupės skoliniai yra įvairesni. Jie priskirtini religinei, buitinei, socialinei. Didžiuma antrosios grupės skolinių susijusi su religine sritimi.
4. Skoliniai iš vidurinės vokiečių aukštaičių ir vidurinės vokiečių žemaičių kalbų katekizmų vertimų metu tikriausiai jau buvo įsitvirtinę prūsų kalboje. Jie yra fonetiškai ir morfologiškai adaptuoti. Rasta šių skolinių vedinių, sudarytų pridendant prūsiškas priesagas.
5. Didžiuma skolinių iš naujosios vokiečių aukštaičių kalbos taip pat yra fonetiškai ir morfologiškai adaptuoti. Trečiame katekizme rasta keletas šių skolinių vedinių su prūsiškais darybinėmis morfemomis, nors sunku spręsti, ar visi tie vediniai buvo to meto prūsų kalboje, ar juos sukūrė patys vertėjai.
6. Rasta keletas atvejų, kai verčiant pavartotas ne tik skolinys, bet ir prūsiškas atitikmuo.

Literatūra

Anysas, M. 1968. *Senprūsių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių Riterių Ordinu*. Chicago. Illinois.

Bezenberger, A. 1898. *Altpreußisches. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprache, Bd. 23*. Göttingen, 305.

- Berneker, E. 1896. *Die preußische Sprache*. Strassburg.
- Brückner, A. 1877. *Die slavischen Fremdwörter im Litauischen*. Weimar.
- von Bohlen, P. 1827. „Ueber die Sprache der alten Preussen“, in Voigt, J. *Geschichte Preussens I*. Königsberg, 709–723.
- Endzelins, J. 1943. *Senprūšu valoda*. Riga.
- Erler, G. 1910. *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsbergi. Pr. Bd.1*. Leipzig.
- Forstreuter, K. 1981. „Abel Will ein Ostpreußischer Übersetzer“, in Forstreuter, K. *Wirkungen des Preußenlandes*. Grote, 296–299.
- Gerullis, G. 1922. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin u. Leipzig.
- Mažiulis, V. 1966. *Prūsų kalbos paminklai. I*. Vilnius: Mintis.
- Mažiulis, V. 1981. *Prūsų kalbos paminklai. II*. Vilnius: Mokslas.
- Mažiulis, V. 1988. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 1*. Vilnius: Mokslas.
- Mažiulis, V. 1993. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 2*. Vilnius: Mokslas.
- Mažiulis, V. 1996. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 3*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Mažiulis, V. 1997. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas. 4*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Milewski, T. 1947. „Stosunki językowe polsko-pruskie“, *Slavia Occidentalis*, Poznan, 74–81.
- Prellwitz, W. 1891. *Die deutschen Lehnwörter im Preußischen und Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Göttingen.
- Schmalstieg, W. R. 1974. *An Old Prussian Grammar*. University Park and London.
- Trautmann, R. 1910. *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*. Göttingen.
- Ziesemer, W. 1924. *Die ostpreußischen Mundarten*. Breslau.
- Леле, Д. А. 1982. *Лексические контакты прусского языка с германскими языками*: автореферат канд. диссертации. Москва.
- Топоров, В. Н. 1975. *Прусский язык. Словарь. А–Д*. Москва. Наука.
- Топоров, В. Н. 1979. *Прусский язык. Словарь. Е–Н*. Москва. Наука.
- Топоров, В. Н. 1980. *Прусский язык. Словарь. I–К*. Москва. Наука.

GERMAN BORROWINGS IN OLD PRUSSIAN CATECHISMS

Zofija Stanevičienė

This article deals with German borrowings, found in Old Prussian catechisms. It describes their phonetical and morphological adaptation and presents the chronological and semantical characteristic of these borrowings. The article gives a short review about the circumstances of the genesis of Old Prussian Catechisms and the quality of translations. In the middle of the 16th century, when the translations were made, the interference of German was obvious in the grammatical and in lexical system.

Keywords: German borrowings, quality of the translation, morphological adaptation, nominal borrowings, church terminology.

Įteikta 2008-02-07; priimta 2008-02-15